
ДИСКУСИИ

АРГУМЕНТЪТ *AD HOMINEM* В ПРАВОТО И В СЪДЕБНАТА РЕТОРИКА (Играе ли роля аргументът *ad hominem* в решаващата дейност на съда?)

*Метин Ибриямов**

*„Човек е мяра на всички неща –
на съществуващите, че съществуват,
и на несъществуващите, че не
съществуват“*

Протагор (480–410 г. пр.Хр.)

В българската литература като че ли не съществува специален научен интерес към приложението на аргумента *ad hominem* в правото и в съдебната реторика. За правото знаем, че то се разглежда като система от норми, установени със закон. Съдебната реторика, като една специфична форма на комуникация, е подвластна на определени, предварително фиксирани правила, респ. норми за участниците в нея. Колкото до въпроса „Що е норма?“ – тук за целите на настоящото изследване най-общо (без да претендирам за прецизност) ще я дефинирам като правило, което предписва и регулира дадени обществени отношения и служи за решаване на юридически казуси. Поради това основната задача на юриста се свежда до тълкуване на текстовете и прилагане на съответната норма за решаване на конкретния казус. Според правните позитивисти, които приемат нормативния характер на правото, юридическите разсъждения се подчиняват на строга дедуктивна логика и подлежат на изследване с аналитични методи. Предвид това би следвало правото и правната логика да не допускат и да не вземат под внимание в разрешаване на юридическите казуси квазилогически или неформални аргументи, какъвто се възприема от повечето автори и ар-

* Адвокат от София, докторант към катедра „Реторика“ при СУ „Св. Климент Охридски“ в направление „Съдебна реторика“.

гументът *ad hominem*. Като функция на обединението на хората в общество и държава, правото вероятно не може да се откъсне от проблематиката за личността. Все пак то е социален феномен, доколкото е ориентирано към потребностите и интересите на социалните субекти.

Предмет на настоящата статия са именно функцията и значението на аргумента *ad hominem* в правото и в съдебната реторика. Обект на изследване са научни трудове, които имат отношение по проблема. Целта на изследването е да се разгледа аргументът *ad hominem* като реторическо доказателство, относимо към юридическата аргументация, към обосноваването на съдебните актове, към правото въобще, както и към съдебната реторика. Задачата на настоящия труд е да даде своя скромнен принос към проблематиката на въпроса. В изследването е използван **методът на анализ** на научните трудове в областта.

1. Определения за *ad hominem*

В научното пространство *ad hominem* има значението на логическа грешка (разновидност на логическата грешка „подмяна на тезиса“), на квазилогически аргумент, неформална грешка и пр.

В своя труд „Логика на измамата“ проф. Ал. Гънгов представя аргумента *ad hominem* като неформална логическа грешка, свързана с начина на доказателство, т.е. грешка в демонстрацията. Тази грешка може да има две проявления:

1. Опровергаване на тезата на опонента чрез дискредитирането му като личност поради негативни качества. Целта е да се унизи или злепостави противникът чрез посочване на факти или обстоятелства, характеризиращи опонента като отрицателна личност, и по този начин да се внуши недоверие в аргументацията му, без последната да се оборва въобще. В теорията това проявление е познато още като *argumentum ad personam*.
2. Опровергаване на тезата на антагониста чрез позоваване на социално-културния му статус, чрез внушение, че има несъответствие между думите и делата му или че тезата му противоречи или не е в съгласие с предходна негова постановка или позиция.

Изброените дотук определения или разбирания за *ad hominem* са в духа на придобилите лоша слава „заблуди“, „манипулации“ и пр.

Други автори обаче го отъждествяват с термини като *аргумент към човека/личността, аргумент от характера, аргумент от етоса*¹. В своя дисертационен

¹ Етос (от гр. *ethos* – морален характер, предразположение, навик, обичай) – в реториката това е обликът на оратора (автора на дадена реч или изказване). Това е и едно от трите средства за убеждаване – етос, логос, патос.

труд „Етотическа аргументация. Опит за класификация на аргументите“ д-р Методий Рождественски определя *ad hominem* като етотически аргумент, имащ отношение в реторическия дискурс (а и не само там), при който от значение за изграждането му са понятия като „личност“, „характер“, „авторитет“, „качества“. Той приема, че „...практическото разсъждение в крайна сметка се центрира върху човешкото действие...“, поради това „...неминуемо отговарящият за него субект, мотивацията, качествата му и всички фактори, влияещи върху избора му, излизат на преден план. Оттук и значението на аргумента към човека“². Воден от разбирането, че, от една страна, *ad hominem* се разглежда в диалектиката като аргумент, свързан с позиция в дискурса, въпреки че му се приписва отрицателният елемент срещу личността, д-р Рождественски приема, че, от друга страна, в реторическия контекст този тип аргумент представя дадения човек във всички възможни негови прояви³.

За целите на настоящата статия ще разглеждаме аргумента *ad hominem* не само като логическа грешка, „заблуда“ и пр., а и като такъв, какъвто го разбира д-р Рождественски, използвайки изброените от него термини. Под аргумента *ad hominem* ще разбираме *етотически аргумент, аргумент от характера, аргумент от етоса*, при който от значение за изграждането му се използват понятия като „личност“, „характер“, „авторитет“, „качества“, „ценности“ и пр.

Този вид аргументи е познат още по времето на Аристотел, който го приобщава към привидните ентимеми⁴. Според древногръцкия философ, който по думите на Енгелс е „най-универсалната глава на древността“, *ad hominem*, или *аргументът от характера* е „...почти най-главното доказателство“⁵ в реториката.

Цицерон също посочва, че при изграждането на аргументацията си съдебният оратор следва да представи своя клиент в добра светлина (*да използва характера и авторитета му като аргумент за убедителност*), за да предразположи аудиторията към признаване, спечелване на съгласието ѝ относно достоверността на изложената след това логическа аргументация и тезата, която първата обосновава⁶.

² **Рождественский, М. А.** Етотическа аргументация. Опит за класификация на аргументите. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор по философия“, СУ „Св. Климент Охридски“. С., 2011, с. 3.

³ Пак там.

⁴ *Ентимема* – доказателство, което е „скрито в ума“. Това е съкратен силогизъм (умозаклучение), при изграждането на който е изпусната една от съставните му части. Най-често се изпуска голямата предпоставка, тъй като се предполага, че тя се подразбира от аудиторията. В реториката ролята на голяма предпоставка най-често играят т.нар. в Аристотеловите „Реторика“ и „Топика“ общи места (топоси).

⁵ **Аристотел.** Реторика. С.: Наука и изкуство, 1986, с. 46.

⁶ **Цицерон, М. Т.** За оратора. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 116.

Видно е, че когнитивният елемент, който присъства у адресатите на дадена реч по отношение на истинността (достоверността) или неистинността, както и на убедителността или неубедителността на дадена постановка, теза или аргумент в нея, не е убягнал от ползването и на древните автори.

2. Съвременни научни школи, имащи отношение по въпроса за аргумента *ad hominem*

2.1. Прагма-диалектически подход към аргументацията

При изграждане на правилата за „критическата дискусия“⁷ Ф. Х. ван Емерен отрича аргумента *ad hominem* в своя прагма-диалектически подход към аргументацията и го поставя в групата на грешките. Това го прави ненужен и неизползваем аргумент за целите на тази теория. Въпреки това обаче следва да се има предвид, че в теорията на аргументацията на Емерен реторическите похвати като *ad hominem* не са предмет на изследване. Основният принос на прагма-диалектическия подход на Амстердамската школа е създаването на правила за водене на критическата дискусия, която цели да реши въпроса с различията в мненията на участниците. Тези правила изключват всякакви отклонения (логически грешки, софизми или уловки). Прагма-диалектическият подход претендира за логическа точност и намира голямо проявление в строго рационалните дискусии. В съдебната практика обаче, където има примери, които стоят далеч от изчистения от грешки и изцяло рационален обмен на позиции, тези и мнения, тази теория не би била напълно адекватна.

2.2. Ереванска школа по теория на аргументацията

В Ереванската школа по аргументация, ръководена от Г. А. Бругян, аргументът *ad hominem* се разглежда през призмата на разбирането за аргументацията като метод на разсъждение, въз основа на който един от участниците в разискването на даден въпрос убеждава останалите в истинността на своята теза, в нейната целесъобразност, и прави същите съпричастни към вземане на конкретното решение⁸. Разбира се, тук не се пропуска прагматичният момент на заинтересованост от страна на убеждаващия да убеди останалите участници.

В основата на тази школа е взаимоотношението между доказателството и убеждението. Бругян свежда тези взаимоотношения до следните четири:

– Първи случай – когато се убеждава, доказвайки;

⁷ **Александрова, Д.** *Метаморфози на реториката през XX век.* С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006, с. 152.

⁸ **Александрова, Д.** *Цит. съч., с. 178; Бругян, Г.* *Очерк теории аргументации.* Ереван, 1992, с. 23.

- Втори случай – доказване без убеждаване;
- Трети случай – не се доказва, но въпреки това се убеждава;
- Четвърти случай – не се доказва и не се убеждава.

От изложеното става ясно, че в аргументативния процес на Ереванската школа освен логическото въздействие се наблюдават още и елементи на реторическо и оценъчно въздействие. Поради това като реторически аргумент, целящ да създаде убеждение, респ. опровержение, *ad hominem* намира място в Ереванската школа по аргументация. Този довод е психологически необходим, за да се постигне убедителността, като се вземат предвид интересите, нагласите, чувствата, мотивите, нравите и др. на адресатите на аргументацията.

2.3. „Нова реторика“, или теория на аргументацията

Белгийският философ Хаиме Перелман (1912–1984) поставя аргумента *ad hominem* сред една от техниките за постигане на съгласие от аудиторията. Според мнозина автори Хаим Перелман е основател на една от най-видни школи по теория на аргументацията през XX век. Дългогодишните му проучвания и изследвания в областта на практическата логика, използвана за механизмите на вземане на решения от страна на човека, го мотивират да разработи своята „нова реторика“, наричана още теория на аргументацията. По пътя на тези свои изследвания Перелман се увлича по проблематиката на „логиката на ценностното мнение“.

Той не се съгласява с онези автори, които противопоставят *ad hominem* (довод към човека) на *ad rem* (довод по съществуването на спора). Сам заявява, че поддръжниците на абсолютната истина, които гледат на *ad hominem* като на форма на психологическо отклонение, трябва да се замислят, че „истината, за която става дума, трябва да бъде приета“⁹, за да придобие статута на такава. Като се има предвид, че целта на аргументацията при Перелман е съгласието на аудиторията и че влияние върху формирането на избора и предприемането на действие играе логиката на ценностни съждения, безспорно може да се приеме, че в „новата реторика“ *ad hominem* е необходим аргумент в инструментариума на оратора. За целите на настоящата статия приемаме, че всяка аргументация, вкл. и юридическата, цели съгласието на аудиторията и мотивирането на същата да вземе някакво решение.

3. *Ad hominem* в юридическата аргументация

За да се разбере ролята на аргумента *ad hominem* в юридическата аргументация, следва да се изясни нейната природа.

⁹ Александрова, Д. Цит. съч., с. 107; Perelman, Ch., L. Olbrechts-Tyteca. Traite de l'Argumentation. La Nouvelle rhetorique, p. 148.

Както бе споменато, решаването на юридическите казуси се свежда най-общо до тълкуване и прилагане на дадена норма. На пръв поглед юридическите разсъждения (или *юридическата аргументация*) в своята същност не са по-различни от логическите и следват правилата на логиката и логическия анализ. Поради това при изграждането на *юридическа аргументация* следва да се спазват логическите закони като:

- законът за непротиворечието;
- законът за изключеното трето;
- законът за тъждеството;
- законът за достатъчното основание и др.

В основата на всеки правен спор стои, от една страна, доказването на издигнатата от страните по делото теза, а от друга страна – обосноваването на решението на съдията. Изглежда, че доказателството като логическа операция, посредством която се обосновава истинността на дадена теза чрез други истинни съждения, има своето значение и в структурата на *юридическата аргументация*. Като се позоваваме на тази постановка, може да допуснем, че доводът *ad hominem*, разглеждан като логическа грешка, не намира своето приложение при разрешаване на правни казуси. Той обаче би намерил своето проявление, ако същият се разбира като *аргумент от характера, аргумент от етоса* и пр.

Нека да насочим вниманието си към следното. Знаем, че както всяка една концептуална система, и правно-нормативната е непълна, незавършена. Това се дължи на две неща.

1. В обективната действителност съществуват или се появяват обстоятелства, за които не е създадена правна норма (такава норма не съществува);
2. В обективната действителност съществуват случаи, които не са описани в действащата правна норма (нормата съществува, но е непълна).

В единия случай става дума за такива действия от реалността, за които законодателят въобще не е формулирал правна норма. А в другия – когато отделни случаи не попадат в приложното поле на съществуваща правна норма поради неизчерпаемата палитра от събития в действителността и връзките между тях. В тези случаи става дума за липса на изчерпателност. Тази неизчерпателност, от друга страна, се явява детерминанта за една функция, която е необходима при практическата реализация на правния силогизъм – нуждата от тълкуване (интерпретация) във всеки конкретен случай. Тълкуването на правните норми или тяхната интерпретация е предмет на херменевтиката.

По принцип важната задача в правоприлагането се оказва привеждането на конкретния случай под абстрактното правило на дадена норма. Този процес на при-

веждане на конкретния случай под дадената норма се нарича от някои автори субсумпция. „Субсумпцията е такова разсъждение, което утвърждава, че разглежданият случай е един от тези, до които се отнася определена правна норма“⁴¹⁰.

Подвеждането на даден частен случай под хипотезата на конкретна норма обаче далеч не се изчерпва с една елементарна дедуктивна операция. Обстоятелствата, които обуславят това разбиране, са поне две:

1. Поради наличието на множество правни норми трябва първо да се установи към коя точно действаща норма би следвало да се подведе даденият частен случай;
2. Доколкото всяка норма представлява по своята природа една обща формулировка и не може да претендира за изчерпателност по отношение на всички възможни случаи (както посочихме по-горе) и доколкото вътре в себе си съдържа степени на приложимото в процеса на субсумпция, тя трябва да бъде специфицирана спрямо конкретния случай¹¹.

Поради необходимостта от интерпретация на правните норми се оказва, че по време на дейността си по привеждане на частния случай съдията тълкува и интерпретира дадената норма, като се стреми при това да вземе под внимание всички специфични особености на случая. Херменевтиката (в частност правната херменевтика), разглеждана като „взаимодействие между аргументация и интерпретация с цел постигане съответствие между факт (събитие, постъпка, ситуация) и приета норма или образец“¹², не може да се откъсне от своя аксиологически характер, защото като форма на определена аргументация „тя винаги има свой социален носител и адресат и отразява определени ценности и оценки на съответния автор“⁴¹³.

Тогава при необходимост от интерпретация на правните норми, излагайки аргументите (мотивите) си в своето решение, съдията извършва не просто една формално-логическа операция, а прилага логика на ценностните съждения, в които преобладават и личностните отражения – характер, ценности, качества и пр. (това се подкрепя и от принципа на вземане на решение по вътрешно убеждение). С оглед на това при една евентуална отмяна на решението на съда от по-горна инстанция аргументацията на последната няма да следва хода на *ad rem* (доводи по съществуването на спора), а

¹⁰ Стефанов, В. Въведение в дедуктивната логика. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, с. 166; Бузов, В. Аспекти на правната логика. С.: Дамян Яков, 1999, с. 104.

¹¹ Стефанов, В. Цит. съч., с. 166.

¹² Пак там.

¹³ Радева, В. Реторика и аргументация. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 105.

ще гради мотиви *ad hominem* (аргумент от характера, от качествата, ценностите на съда), тъй като низходящият съд неправилно според по-горната инстанция ще е дал приоритет на не толкова съществен социален, икономически или друг аспект от съответния казус или пък ще е омаловажил друг. Винаги когато се говори за тълкуване, интерпретиране на факти, доказателства и норми, ще е налице аксиологически характер на аргументацията, при която субектът, извършващ тези операции, съзнателно или не ще изхожда от своите лични качества, ценности и пр.

Всяка юридическа интерпретация и всяка *юридическа аргументация* малко или много имат оценъчен характер и по този начин отразяват един или няколко от бележите на характера на своя автор. И понеже това е така, *ad hominem* (като аргумент от етоса, от характера) несъмнено ще присъства в случаите, в които съдът, тълкувайки или интерпретирайки даден факт или норма, ще обосновава (аргументира) едно свое решение.

В този ред на мисли е резонно да се посочат и вижданията на Х. Перелман по въпроса за *юридическата аргументация*.

„Юридическото умозаключение“ в „новата реторика“ на Перелман се разглежда като модел на „реторическото доказателство“. Това се извежда от обстоятелството, че в случаите, когато съдията правораздава по правен проблем, в който следва да приложи или буквално съответната норма, или да се следва смисъла ѝ, не става въпрос за формална логика, а за „логика на ценностните съждения“. Тогава аргументацията и мотивите на съда няма да следват правилата на строгата формална логика, а ще са пропити със съдържателността и значимостта на определена социална, икономическа или морална ценност. След като „юридическото умозаключение“ е разновидност на „реторическото доказателство“, аргументът *ad hominem* като елемент на реторическия дискурс би следвало да намира своето приложение и в *юридическата аргументация*.

Такава *юридическа аргументация*, позоваваща се на *ad hominem*, бихме наблюдавали в случаите, когато съдът съгласно принципа за индивидуализация на наказанието по реда на чл. 54 НК обосновава и аргументира вида и размера на наказанието, като взема предвид характеристиките за личността на подсъдимия. Тогава съдията аргументира решението си в тази част на база *ad hominem* (като аргумент от етоса, аргумент от характера), а не използва инструментариума на строгата формална логика.

Изглежда, че всяка *юридическа аргументация* или интерпретация, имайки своя аксиологичен характер, не може да се откъсне от етотическите доводи: „характер“, „качества“, „действия“, „авторитет“, които са налице или по отношение на референта (*referent* – това, респ. този, за което, респ. за който, става дума), или по отношение на техния автор (*destinateur* – този, който го изказва).

4. *Ad hominem* в съдебната реторика

Доколкото при аргумента *ad hominem* играят роля и намират проявление характерът, нравите, възгледите и ценностите на личността, участваща в комуникативния процес в съдебната зала, то същият би имал най-голяма роля в онези съдебни дела, където личността на участниците се засяга най-често и има съществено значение за изхода на спора. Това несъмнено са наказателните дела, които имат за задача да разкрият престъпленията и да разобличат и накажат виновните.

В своя научен труд „Съдебна реторика“ проф. Величко Руменчев разглежда аргумента *ad hominem* като един от механизмите за нарушаване на правилото за непромяна на тезиса в процеса на доказването, което произтича от логическия закон за тъждеството. Това се отнася обаче само за наказателноправните казуси, където в предмета на доказването попадат едновременно няколко тезиса: 1. дали е извършено престъпление; 2. ако е извършено, дали подсъдимият е участвал в него; 3. ако е участвал, дали е участвал виновно, и други обстоятелства, които имат значение за отговорността на подсъдимия, в т.ч. и личността му.

Специфичното в наказателния процес е, че едно доказателство (в процесуалния смисъл на думата), което съответства на понятието „аргумент“ в реториката¹⁴, може да има отношение едновременно към няколко или всички главни тезиси. Поради тази причина може да се създаде погрешното впечатление, че след като са налице доказателства, достатъчни за обосноваването и доказването на един от тезисите, е налице доказаност и на другите тезиси. Това несъмнено създава предпоставка за логически грешки. Поради това, че по отношение на някой от главните тезиси ще е налице нарушение на закона за достатъчното основание, може да се озовем в ситуация на подмяна на тезиса и други видове логически грешки.

Както беше посочено, аргументът *ad hominem* се явява един от механизмите за нарушаване на правилото за непромяна на тезиса в процеса на доказването. Проф. Руменчев дава пример за подмяна на тезис, при който, след като се установи характеристиката за личността на подсъдимия (например, че е осъждан, конфликтен, избухлив и пр.), която се отнася до тезата „други обстоятелства, които имат значение за отговорността на подсъдимия, в т.ч. и личността му“ (чл. 102, т. 3 НПК), доказателствата, обосноваващи този тезис, ще „неутрализират“ и ще „заменят“ липсата на доказателства за доказване на друг главен тезис. Или, казано накратко – истинността на тезиса относно личността на подсъдимия се заменя с тезиса за авторството на деянието. Разсъждението протича в следния ред: „Щом като е бил груб и циничен към

¹⁴ Руменчев, В. Съдебна реторика. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 1997, с. 163.

жена си, значи той я е убил“. Презумпцията за невиновност е една правна гаранция, стояща в противовес на хипотезата за виновност. Проф. Руменчев посочва, че хипотезата за виновност винаги „...има повече или по-малко основание, което „отваря филтъра“ на доверие по отношение на обвиненията“¹⁵. Поради това и една такава аргументация от рода на *ad hominem*, чрез която при липсата на несъмнена доказаност (т.е. недостатъчната доказаност) на тезата за авторството и достатъчно доказателства (или доказаност на тезата) за личността на обвиняемия последните биха били достатъчни за признаване на подсъдимия за виновен в конкретното престъпление. С други думи, в този случай изглежда, че персоналните качества и характеристики на личността представляват достатъчен мотив, от който да се направи обоснован извод за конкретните престъпни действия на подсъдимия. Това означава обаче да приемем концепцията за теорията на престъпния тип¹⁶, според която причините за престъплението се намират в личността на дееца.

Независимо от това, че проф. Руменчев разглежда аргумента *ad hominem* като логическа грешка, той смята, че съдебният оратор е длъжен да използва такъв тип аргументация, но „...спрямо групите, характерни с висока емоционална съпротива по отношение на определени тези или речта като цяло“¹⁷. Смята се, че това е най-добрият начин за преодоляване на евентуални психологически бариери. Но доколкото за решаващия орган – съда, от първостепенно процесуално значение е разкриването на обективната истина (в нейния процесуален смисъл), едва ли той попада в групите с висока емоционална съпротива. А за съдебния оратор – най-вече от гледна точка на процесуалната му функция – съществената аудитория, към която следва да насочи речта си, е съставът на съда. Поради това, че съдията притежава необходимия юридически ценз, трудно може да се приеме възможността за представяне на неистинен аргумент като истинен.

Въпреки това обаче не бива да се пренебрегва обстоятелството, че зад институцията на съда, отвъд тогата на съдията стои човек със своята стълба на ценностите, със своите стереотипи, предразсъдъци, нрави и пр. Както е казал един от най-цитираните съвременни социални психолози в света Робърт Чалдини, „ние живеем в изключително усложнена от гледна точка на стимулиране среда. (...) За да се справим с нея, имаме нужда от съкращаване на процеса на вземане на решения. (...) Ние нямаме нито време, нито енергия, нито компетентност за всичко това. В замяна се налага много често да използваме нашите стереотипи, набързо да определяме нещата (...) съобраз-

¹⁵ Руменчев, В. Цит. съч., с. 179.

¹⁶ Руменчев, В. Цит. съч., с. 179; Павлов, Ст. Наказателен процес на НРБ. С., 1979, с. 368.

¹⁷ Руменчев, В. Цит. съч., с. 211.

но някои ключови характеристики...¹⁸. Нима това не се наблюдава, ако не напълно, то частично в работата на изключително натоварената съдебна система днес? Особено на ниво районен съд, където рутинността, формализмът и вредният шаблон в работата на съда се проявяват най-много. Докато все още машините не са заели мястото на съдиите, човешкият фактор с неговите особености не може да бъде пренебрегнат в решаването на даден юридически казус. Следователно аргументът *ad hominem* като доказателство, изхождащо от характера на личността, има своите нюанси в правораздаването.

Заклучение

В заключение може да се обобщи, че тъй като не е възможно да се отрекат когнитивният и психологическият елемент в процеса на възприемане и обработване на дадена информация, следователно не може и да се отхвърли аргументът *ad hominem* като довод, който няма никаква стойност в процеса на юридическата аргументация – разбирана като такъв процес. Съдът веднъж тълкува и интерпретира фактите по конкретния казус и веднъж тълкува и интерпретира съответната правна норма като един юридически текст. А всяка интерпретация има своите аксиологически нюанси.

Както беше споменато, настоящата статия не претендира за изчерпателност, а по-скоро за събуждане на интерес към тази тема.

¹⁸ Чалдини, Р. Влиянието. Психология на убеждаването. С.: Изток-Запад, 2005, 24–25.